

JONAS DRUNGILAS

XVII a. antrosios pusės
kelionių vadovas po Europą:
mintys besklaidant kunigo
K. J. Vaišnoravičiaus 1667–1669 m.
kelionės dienoraštį

Kazimieras Jonas Vaišnoravičius, *Kelionė po Europą su jaunuoju kunigaikščiu Ostrogiškiu: 1667–1669 metų dienoraštis*, iš lenkų k. vertė Birutė Mikalonienė ir Eglė Patiejūnienė, iš lotynų k. vertė Eglė Patiejūnienė, komentarus parašė Kristina Mačiulytė, Eglė Patiejūnienė, Mintautas Čiurinskas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, 286 p.

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Senosios literatūros skyriaus tyrinėtojų sumanytoje istorijos šaltinių serijoje „Ištakos“ 2009 m. buvo išleistas kunigo Kazimiero Jono Vaišnoravičiaus 1667–1669 m. kelionės dienoraštis, kurį jis rašė lydėdamas po Europą kunigaikštį Aleksandrą Jonušą Zaslavskį. Šis leidinys – pirma verstinė minėto šaltinio publikacija. Jį į istorijos mokslo „apyvartą“ įvedė bei plačiau pristatė lenkų tyrinėtojas Alojzy Sajkowski¹. Po kurio laiko, aptardamas minėto šaltinio autoriaus Vaišnoravičiaus biogramą,

¹ Alojzy Sajkowski, *Włoskie przygody Polaków. Wiek XVI–XVIII*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1973, p. 15–20, 51–59, 160–161, 200.

šiuo dienoraščiu epizodiškai pasinaudojo Henrykas Lulewiczius². Galiausiai pasirodė kito lenkų istoriko Adamo Kucharskio apžvalginis straipsnis³. Jame tyrinėtojas pristato dienoraščio autorių, jo globėją, paeiliui aptaria kelionės maršrutą, tačiau nepasinaudoja (kas, deja, įprasta dėl kalbos barjero) šį dienoraštį publikavusių lietuvių tyrinėtojų įdirbiu: jų įvardiniais straipsniais, vertingomis pastabomis, komentarais. Tad šią lietuvių parengtą publikaciją norėtusi čia pristatyti, išryškinant minėto dienoraščio ypatumus bei aptariant patį leidinį.

Leidinio pradžioje pateikiami du įvardiniai LDK literatūros tyrinėtojų straipsniai. Pirmajame Birutė Mikalonienė trumpai pristato rankraštį, dienoraščio autorių, jo veiklą⁴. Antrajame straipsnyje, parengtame Eglės Patiejūnienės, aptariamas dienoraščio turinys. Autorė, analizuodama jį įvairiais aspektais, puikiai perteikia tų laikų koloritą, tad straipsnis yra puikus kelrodis kiekvienam skaitytojui, norinčiam gilintis į aptariamą dienoraštį⁵. Paskui leidinyje pateikiamas išverstas dienoraščio tekstas, jį iš lenkų kalbos vertė Mikalonienė, fragmentus iš lotynų kalbos – Patiejūnienė, o komentarus rašė Kristina Mačiulytė, Patiejūnienė, Mintautas Čiurinskas.

Vis dėlto, perskaitęs įvadą, dienoraščio tekstą ir peržiūrėjęs minėto leidinio struktūrą, pastebėjau keletą esminių detalių, kurių akivaizdžiai jam trūksta. Pirmą, ne visai tikslus leidinio pavadinimas. Mat XV a. vienos giminės dviem broliams pasidalijus Ostrogą, Zaslavlį ir kitas valdas, atsirado dvi tos pačios giminės šakos: Ostrogiškiai ir Zaslavskiai. Tad pavadinime būtų teisingiau bendrakeleivį įvardyti ne Ostrogiškiu, bet Zaslavskiu, nes kunigaikštis Aleksandras Jonušas priklausė pastarajai giminės šakai. Antra, lietuviškame vertime nėra perteikta originalaus dienoraščio teksto lapų pa-

² Henryk Lulewicz, „Kazimierz Jan Woysznarowicz (zm. pocz. 1677), pleban dąbrowski, kanclerz diecezji wileńskiej i regent kancelarii wielkiej litewskiej – uczona biografia“, in: *Małe miasta. Elity*, pod redakcją Mariusza Zemło, Supraśl: Collegium Suprasliense, 2005, p. 43–58.

³ Adam Kucharski, „Turystyka i edukacja. Zagraniczna peregrynacja młodego polskiego magnata w relacji księdza Kazimierza Jana Wojsznarowicza (1667–1669)“, in: *Studia Gdańskie*, t. XXIX, 2011, p. 205–227.

⁴ Birutė Mikalonienė, „Trumpai apie autorių ir jo darbus“, in: Kazimieras Jonas Vaišnoravičius, *Kelionė po Europą*, p. 9–16.

⁵ Eglė Patiejūnienė, „Kazimiero Jono Vaišnoravičiaus kelionės užrašų ypatumai“, in: Kazimieras Jonas Vaišnoravičius, *op. cit.*, p. 9–16, p. 18–30.

ginacija. Trečia, leidinyje nėra jokių iliustracijų, o bent kelių rankraščio lapų faksimilė būtų gerokai praturtinusi leidinį. Ketvirta, manytina, kad tokiai šaltinių kategorijai kaip kelionių dienoraščiai privalomas atributas yra autorių aplankytų vietovių žemėlapiai, kaip, pvz., padarė minėtas lenkų tyrinėtojas Kucharskis, publikavęs būsimojo LDK kanclerio Karolio Stanislovo Radvilos 1684–1687 m. kelionės dienoraštį po Europą⁶. Penkta, publikacijos pabaigoje nėra asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės, ir tai kone perpus sumenkina bet kurio šaltinio vertę, apriboja jo panaudojimą tyrimuose. Šešta, į lietuvių kalbą išverstas dienoraštis tapo prieinamesnis platesniam skaitytojų ratui, bet atsiskaidęs originalaus teksto lenkų kalba jis apribojo savo funkcionalumą akademinėje erdvėje. Antai, jeigu kartu su lietuvišku vertimu greta būtų buvęs originalus lenkiškas tekstas (pavyzdžiu galėtų būti Juozapo Jurgio Hilzeno 1752–1754 m. dienoraštis⁷) arba bent dienoraščio faksimilės, manau, leidinys ir jo rengėjai būtų sulaukę atgarsio bei įvertinimo Lenkijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje. Kitu atveju, kai pateikiamas tik lietuviškas tekstas, šaltinis pasmerktas likti lokalus, marginalinis reiškiny. Tad būtų galima iškelti pasiūlymą „Ištakų“ serijos sumanytojams, ar nevertėtų pakeisti šios serijos leidinių rengimo, sudarymo koncepcijos?

Galima pridurti, kad apie Mikalonienės trumpai, vos keliomis eilutėmis, apibūdintą rankraštį galima pasakyti daugiau. Šiuo metu aptariamas dienoraštis saugomas Varšuvos Nacionalinėje bibliotekoje (*Biblioteka Narodowa*, rkps BOZ 847, jo mikrofilmas nr. 3 1 22). Aišku, kad pradžioje Vaišnoravičius šį dienoraštį rašė schematiškai, t. y. užfiksuodamas pagrindines detales. Vėliau jis jį perrašinėjo. Antai, būdamas Paryžiuje 1668 m. rugsėjo 30 d. įrašė pastabą: „perrašinėjau dienoraštį“ (p. 187). Tad iki šiol išlikęs šis dienoraščio variantas veikiausiai yra paties Vaišnoravičiaus perrašytas. Vertėjo pabandyti nustatyti, ar šis „lengvai perskaitomas ir dailus raštas“ yra vieno asmens, t. y. Vaišnoravičiaus braižas, ar keleto asmenų. Tam būtų pagelbėję išlikę paties Vaišnoravičiaus laišakai jaunojo kunigaikščio Zaslavskio globėjui Vilniaus vaivada,

⁶ Karol Stanisław Radziwiłł, *Diariusz peregrynacji europejskiej (1684–1687)*, opracował, wstępem i komentarzem opatrzyl Adam Kucharski, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011, p. 71–72.

⁷ *Juozapo Jurgio Hilzeno 1752–1754 metų kelionės dienoraštis / Dziennik podróży Józefa Jerzego Hylzena z lat 1752–1754*, sudarė Arvydas Pacevičius, parengė Joanna Orzeł, Arvydas Pacevičius, Stanisław Roszak, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013.

LDK pakancleriui Mykolui Kazimierui Radvilai⁸. Taip pat įvade buvo galima aptarti rankraštyje pasitaikančius vandenženklus. Kita vertus, vertingi Patiejūnienės pasvarstymai dėl dienoraščio adresavimo didesnei auditorijai⁹. Mat visas rankraštis yra sklidinas pastabų, kurias autorius skyrė ne tik sau, bet ir kitiems. Pavyzdžiui, 1669 m. vasario 10–12 d. jis dalijasi savo įspūdžiais apie valgį bei aptarnavimą itališkose užteigose: „kur labai blogai priima: neduoda nei peilių, nei šaukštų“, o kitą užteigą apibūdina taip: „su svečiais elgiasi atsainiai: pietums pora kiaušinių ir balandėlis, o už tai tenka pakloti vieną auksiną“, arba dar: „nes už mūsų pinigus išėjo ar tik ne septyni patiekalai“ (p. 234–235). Vargu ar šias detales galima priskirti vien tik savistabai. Galbūt šis dienoraštis su panašiomis pastabomis turėjo tapti vadovu, gidu su rekomendacijomis kitiems asmenims, ketinantiems keliauti po Europą. Juolab kad LDK skaitančioje visuomenėje cirkuliavo ne vien tik spausdintos, bet ir rankraštinės knygos.

Šio dienoraščio autorius – kunigas Vaišnoravičius (apie 1620–1677), kurio šaknys miestietiškos. Kadangi jo biografija šiuo metu yra pakankamai atskleista, stabtelėsime tik ties pagrindiniais jo gyvenimo momentais. Kaip žinoma, Kazimiero tėvas – Jonas Vaišnoravičius – priklausė Vilniaus miesto valdančiajam elitui. Pradžioje jis buvo suolininkas (1627 m.), po to tarėjas (1635–1641), galiausiai tapo burmistru (nuo 1642 m.). Tad jaunasis Kazimieras užaugo turtingoje miestiečių šeimoje, kuriai tuometiniame Vilniuje priklausė mūrnamis Vokiečių gatvėje¹⁰. Jis studijavo Vilniaus akademijoje, 1646 m. priėmė kunigo šventimus, vėliau tapo Vilniaus diecezijos kancleriu (1662–1677), kanauninku (1676–1677), o paskiausiai LDK didžiosios kanceliarijos regentu (1676–1677). Pasižymėjo kaip proginės literatūros, pamokslų, retorikos veikalų kūrėjas. Įvertinęs kunigo Vaišnoravičiaus gabumus Vilniaus vaivada Radvila jam patikėjo savo posūnį, jaunąjį kunigaikštį Zaslavskį, numatytai kelionei po Europą¹¹.

Jų kelionė prasidėjo 1667 m. balandžio mėn., kuomet išvyko iš Gdansko. Toliau jų maršrutas buvo toks (paminėsime didesnius miestus): Ščecinas –

⁸ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów*, byl. V, Nr. 17738.

⁹ Eglė Patiejūnienė, *op. cit.*, p. 23–24.

¹⁰ *XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai*, t. 1: 1657–1662 m. Vilniaus miesto tarybos knyga, sudarė Elmantas Meilus, parengė Mintautas Čiurinskas, Algimantas Kaminskas, Elmantas Meilus, Vilnius: LII leidykla, 2011, p. 604–607.

¹¹ Daugiau apie Vaišnoravičių žr. Henryk Lulewicz, *op. cit.*, p. 43–58.

Liubekas – Hamburgas – Frankfurtas prie Maino – Kelnas – Diuseldorfas – Amsterdamas – Briuselis – Antverpenas – Kalė – Paryžius – Versalis – Lionas – Turinas – Genuja – Pavija – Parma – Bolonija – Asyžius – Roma – Fraskatis, kur dienoraštis nutrūksta po 1669 m. liepos 26 d. įrašo. Ši kelionė truko daugiau nei dvejus metus, per ją kunigaikštis ir kunigas Vaišnoravičius didžiąją dalį laiko praleido ano meto žymiausiuose kultūrinuose miestuose: apie metus Paryžiuje ir pusę metų Romoje. Sunku tiksliai pasakyti, kiek asmenų kelionėje nuolat lydėjo kunigaikštį ir kunigą, tačiau sprendžiant iš tekste esančių įrašų jų buvo nemažai: „Išvykome [...], o buvo gal dvylika žmonių“, „[...] dėl kunigaikščio ir jo palydos žmonių, kurių buvo nemažai“ (p. 122, 132).

Dienoraštis surašytas trumpais, glaustais sakiniais, fiksuojant pagrindines detales. Kita vertus, jo turinį smarkiai veikė autoriaus – dvasininko akiratis bei pasaulėžiūra. Tad didelis svoris kelionės metu teko sakralinei architektūrai, kai kiekviename mieste, vietovėje suskaičiuojamos ten esančios bažnyčios, išvardijami jų titulai; tekstas „alsuoja“ šiokiu tokiu priešišku protestantiškiems kraštams bei nuoskauda dėl kadaise čia buvusios katalikybės; tiksliai apibūdinamos vienuolijų kongregacijos; ypatingas dėmesys skiriamas relikvijoms, jos kruopščiai įvardijamos, aprašomos, detaliam nupasakojami įvykę stebuklai. Kunigo Vaišnoravičiaus dalyvavimas Šv. Mišiose arba jų laikymas – viena iš pagrindinių jo dienoraščio dominančių, kuri aptinkama kone kiekvienos dienos įrašė. Šią detalę dar labiau išryškina bene vienintelis kontrastuojantis įrašas: „Šv. Mišių neklausiau“ (p. 175), tarsi už to slėpėtų autoriaus atgaila. Dar kita tekste dažnai pasitaikanti frazė – „laiškus rašiau“ – atskleidžia nuolatinį kunigo komunikavimą su tėvynėje dirbusiais dvasininkais (pvz., Albertu Kojalavičiumi), įvairiais pareigūnais (beje, daugumos korespondentų knygos parengėjai nenustatė, pvz., nepaaiškinta liko, kas buvo tuometinis Černigovo vaivada, ponas Dikačkevičius ir kt.) bei jo globotinio tėvais. O kad laiškų rašymas buvo taip pat įprastinė kunigo kasdienybės dalis, vėlgi rodo kita bene vienintelė frazė tekste, kurioje tarsi apgailestaujama: „neparašiau nė vieno laiško“ (p. 178). Rašydama apie dienoraščio stilių Patiejūnienė pabrėžia juntamą Vaišnoravičiaus polinkį į merkantilizmą – kaina bet kokių atveju jam yra svarbu¹². Žvelgiant kitu aspektu, toks kainų paminėjimas galėjo būti pravartus ir kitiems, ateityje norintiems keliauti. Be to,

¹² Eglė Patiejūnienė, *op. cit.*, p. 25.

tai galėjo būti kaip smulki kelionės ataskaita mecenatui Radvilai. Ar tai buvo Vaišnoravičiui įprasta? Greičiau tai buvo jo kasdienybės dalis, nes jau tuomet jis rūpinosi finansine apskaita – „tvarkiau pajamų registrus“ (p. 172). Tad nuolatinis, tikslus kainų įvardijimas ir užkeigų pavadinimų surašymas (pvz., „Vanagų miškas“, „Papūga“, „Po angelu“, „Sirena“ ir kt.), manau, atspindi ir jo charakterio savybes – polinkį į smulkmeniškumą ar net pedantiškumą. Pats dienoraščio tekstas nėra toks sausas, kaip gali pasirodyti pradžioje, jame galime rasti įprastų ir neįprastų dalykų, stebinusių kunigą, pvz., domėjimąsi vištomis: „Vištos deda po 2 kiaušinius per dieną“ (p. 53), moterimis: „moterų apdarai su raguotomis kepurėmis – neregėti“ (Šcecinas, p. 37), žydais: „šiuos smirdalius iškart atpažinsi“ ir kt.

Tad į dienoraščio tekstą suplaukia tai, ką aprėpia kunigo žvilgsnis, o jo globotinis kunigaikštis Aleksandras Jonušas tarsi lieka šešėlyje. Tačiau visame tekste kunigas išlaiko pagarbų, kaip taikliai pastebi Patiejūnienė, santykį su savo globotiniu, trumpai be didesnių emocijų kiekvienąkart įvardindamas – „jm. kunigaikštis“. Vaišnoravičiaus globa ir rūpinimasis jaunuoju kunigaikščiu juntamas iš dienoraščio detalių: kunigas jam perka peruką, šukas, paausiuotas sagas, renka audinius drabužiams ir t. t. Taip pat skaitant dienoraštį atsiskleidžia naujų ir taip mažai žinomo kunigaikščio Zaslavskio gyvenimo detalių. Iki šiol nėra žinoma tiksli jo mirties data (tyrinėtojai nurodo 1673¹³, 1674¹⁴, 1682 m.¹⁵), tačiau iš lietuviškos publikacijos sužinome tikslią jo gimimo datą. Štai 1668 m. kovo 5 d. įrašė pažymėta: „šiandien jm. kunigaikštis *18mum annum ingressus, utinam feliciter*“ (p. 153), t. y. tada kunigaikščiui sukako 17 metų ir jis pradėjo aštuonioliktus metus. Vadinasi, kunigaikštis Aleksandras Jonušas Zaslavskis gimė 1651 m. kovo 5 d. Tad šio dienoraščio žinutė ir ją palydintis vertėjos Patiejūnienės komentaras paneigia iki šiol lenkų bei ukrainiečių istoriografijoje įsivyravusią neteisingą jaunojo kunigaikščio gimimo datą – 1650 m. kovo 6 d.¹⁶ Taip pat tai sugriauna lenkų

¹³ Henryk Lulewicz, *op. cit.*, p. 57.

¹⁴ Василь Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*, Київ: Видавничий дім „Простір“, 2012, p. 56.

¹⁵ Наталя Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*, Київ: Критика, 2008, p. 310.

¹⁶ Іван Гаврилюк, „Владислав Домінік Заславський (1616–1656 рр.): магнат, політик, воєначальник“, in: *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць*, ред. кол.: Геннадій В. Боряк (відп. ред.) etc., Київ: Інститут

tyrinėtojų Jano Jaroszuko ir Zbigniewo Anusiko (ypač šio pabrėžiamą) tezę, kad kunigaikštis gimė iš nesantuokinių Kotrynos Sobieskytės (dar prieš jai susituokiant su kunigaikščiu Zaslavskiu) ir kunigaikščio Dimitrijaus Jurgio Višnioveckio ryšių¹⁷. Taip ši data apgina Vladislovo Dominyko Zaslavskio ir Kotrynos Sobieskytės santuokos garbę – jie 1650 m. vasario pabaigoje jie susituokė Lvove, o 1651 m. kovo 5 d. jiems gimė sūnus Aleksandras Jonušas. Be to, kunigaikščio portretas (šiuo metu saugomas Baltarusijos Respublikos Nacionaliniame meno muziejuje¹⁸), nutapytas gdanskiečio dailininko Andrzejiaus Stecho (1635–1697), datuojamas apie 1670 m. Tačiau iš dienoraščio sužinome, kad 1669 m. gegužės 6 d. Romoje kunigas Vaišnoravičius įrašė: „už jm. kunigaikščio portretą sumokėjau 10 skudų ir 3 julijus“ (p. 263). Vadinasi, veikiausiai čia minimas portretas yra tas pats, kuris ir išliko iki mūsų dienų, tad kunigaikščio Zaslavskio portretas buvo nutapytas jau 1669 m., o ne 1670 m., ir jį tapė į Romą iš Gdansko atvykęs dailininkas Stechas. Intriguojantis įrašas yra prie 1668 m. rugpjūčio 12 d., kur rašoma, kad esant Paryžiuje pasiekė žinios iš Olandijos *de Rege ducio Ostrogio* (p. 181). Čia matyt, rašoma apie jaunąjį kunigaikštį, kuris buvo laikomas vienu iš galimų kandidatų į Abiejų Tautų Respublikos sostą. Šios kelionės metu taip pat buvo ieškoma galimos sutuoktinės kunigaikščiui. Iš įrašo sužinome (p. 185), kad 1668 m. rugsėjo 18 d. kunigaikščiui buvo atsiųstas kunigaikštystės Rakoci portretas, tad viena šios Transilvanijos kilmingųjų giminės atstovė buvo numatyta kaip kunigaikščio sužadėtinė.

Išskirtinis kelionės etapas – kunigaikščio *studia* Paryžiuje, kurias jis pradėjo tuoj pat atvykęs nuo 1667 m. lapkričio 21 d. Jam buvo pasamdyti lotynų (*magister linguae*), vokiečių (*sprachmeister*), greičiausiai ir prancūzų kalbų, fechtavimosi, istorijos, šokių, karo inžinerijos mokytojai, repetitorius, kuriems visiems už valandą mokėjo po 11 florinų (p. 134, 141, 146). Taip pat būdamas Paryžiuje kunigaikštis „pradėjo pratybas ant žirgo“. Kita tokių kelionių dalis buvo susitikimai su įžymiais to meto asmenimis: Prancūzijos karaliumi

історії України, 2013, p. 88; Zbigniew Anusik, *Studia i szkice staropolskie*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011, p. 489.

¹⁷ Jan Jaroszek, „Katarzyna Radziwiłłowa z Sobieskich, 1. v. Zasławska-Ostrogska“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX, Wrocław, 1987, p. 393; Zbigniew Anusik, *op. cit.*, p. 489–490, 653–655, 657–671.

¹⁸ *Український портрет XVI–XVIII століть*, Київ: „Галерея“, 2006, p. 132–133, Nr. 86.

Liudviku XIV, caro pasiuntiniu Paryžiuje Piotru Potiomkinu (beje, čia įdomus įrašas: „Maskvos pasiuntiniai buvo pas mus iki pat vakaro, gėrė“), Švedijos karaliene Kristina, popiežiumi Klemensu IX ir kt. (p. 177, 184, 275, 280). Be to, kunigaikštis lankėsi teatruose, kunstkameroose, įvairiose šventėse. Dienoraštis atskleidžia kunigaikštį esant praktikuojantį kataliką. Antai 1667 m. balandžio 3 d., paskui birželio 15 d. (ir vėliau) jis atliko išpažintį bei priėmė Komuniją. Taip pat dienoraštyje užfiksuoti kiti įvairūs jaunojo Aleksandro kasdienybės momentai: kaip jis po audringesnių svečių priėmimo susirgo (p. 228), gėrė vaistus (p. 156), po ligos pradėjo valgyti mėsą (p. 263), kartu su kunigu Vaišnoravičiumi buvo pirtyje (p. 250) ir t. t. Tad minėtas dienoraštis dar laukia jaunojo kunigaikščio Zaslavskio tyrinėtojų dėmesio.

Pabaigoje galima pasakyti, kad šis XVII a. antrosios pusės gidas po Europą iš esmės nuosekliai atskleidžia naujus kunigo Vaišnoravičiaus ir kunigaikščio Zaslavskio biografijų puslapius. Kunigo fiksuojamų faktų, objektų laukas atspindi to meto LDK gyvenusio asmens mentalitetą (jausmai, buitės, ryšiai ir pan.). Pats dienoraštis yra kaip daugiaplanis šaltinis, kuriame kiekvienas tyrinėtojas aptiks sau naudingos medžiagos. Tad ši lietuvių tyrinėtojų parengta publikacija puikiai įsilieja į išleistų kelionių aprašymų srautą, nors sumanymas publikuoti tik lietuviškai apriboja jo panaudojimą tarptautinėje akademinėje erdvėje, juolab kad tyrinėtojas visada gręžiasi link teksto originalo kalba. Belieka viltis, kad ateityje sulauksime ir originalaus dienoraščio varianto publikacijos.